

BADIIY MATNDA LINGVOMADANIY BIRLIKLARNING AHAMIYATI

Tursinbayeva Shaxloxon Alimbayevna
Tayanch-doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti
[*shaxloxontursinbayeva@gmail.com*](mailto:shaxloxontursinbayeva@gmail.com)

Annotatsiya: Bugungi kunda nafaqat jahoh tilshunosligi balki o'zbek tilshunosligida ham antroposentrik tilshunoslik yo'nalishi hisoblangan lingvomadaniyatshunoslik, uning birliklari tilning turli tuman sathlari orqali tadqiq mavzu bo'lib kelmoqda. Ushbu maqolada badiiy matnlarda lingvomadaniy birliklarning matndagi ahamiyati misollar orqali keltirib berilgan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, lingvomadaniy birliklar, metofora, o'xshatish, pretsedent, allyuziv nom.

Annotation: Today, not only Jahakh linguistics, but also in Uzbek linguistics, linguo-cultural studies, which is considered a direction of anthropocentric linguistics, and its units are a research topic through different levels of the language. In this article, the significance of linguistic and cultural units in literary texts is presented through examples.

Key words: Linguistics, linguistic and cultural units, metaphor, simile, precedent, allusive name.

Jahon lingvistikasining ajralmas tarkibiy qismlaridan biri, dunyo tilshunoslik fani oldida turgan dolzarb maslalani ijobiy hal etishga munosib ulushini qo'shib kelayotgan o'zbek tilshunosligi ham o'tgan asr davomida rang-barang dunyoqarashlar, ta'limotlar, nazariyalar ta'sirini boshidan kechirdi, umumlingvistik jarayonlar qamrovida qoldi. Bunday yo'nalishlardan biri antroposentrik tilshunoslikning yetakchi yo'nalishlaridan biri hisoblangan lingvokulturologiya (*lot. lingua – til + lot. cultura – ishlov berish + yun. logos – ta'limot*) tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohalari hamkorligida yuzaga kelgan, tilning madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o'zaro aloqasi va ta'sirini antroposentrik paradigma

tamoyillari asosida o'rganuvchi sohasidir²⁹. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, mazkur soha XX asrning so'nggi choragida shakllandi, "lingvokulturologiya" termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'ldi. Lingvokulturologiyaning yuzaga kelishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumboldtga borib taqalishini ta'kidlaydilar³⁰. Tilshunoslikda bu sohaning shakllanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyman, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rol o'ynaganligi ta'kidlanadi.

Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o'ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o'rganish lingvokulturologiyaning asosiy maqsadidir. Mazkur sohaning obyekti til va madaniyat, predmeti esa o'zida madaniy semantikani namoyon etuvchi til birliklari hisoblanadi. Binobarin, lingvokulturologiyada madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi. Bunday til birliklari *lingvomadaniy birliklar* termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, metafora, paremiologik birliklar, etalon, realiyalar, lakunalar, pretsedent birliklar, stereotiplar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlar majmui bo'lgan konseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash hamda til egalarining milliy-madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, insoniyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiy muloqotga xos bo'lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplarni aniqlash lingvokulturologiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi.

---

²⁹ Сабитова З.К. Лингвокультуроология: Учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013. – С. 8-9.

³⁰ Нурмонов А. Оврупода умумий ва қиёсий тилшуносликнинг майдонга келиши // Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 23-40; Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – 5-сон. – Б. 3-16.

Lingvokulturologiyaning bevosita matn bilan bog‘liq jihatiga kelsak, shuni aytish lozimki, matn ham boshqa til birliklari qatorida bu sohaning tadqiq obyektlaridan biri hisoblanadi. “Lingvokulturologiya” kitobining muallifi V.A.Maslova bu borada quyidagicha yozadi: “Matn tilshunoslik va madaniyatning haqiqiy kesishuv nuqtasidir. Zero, matn til hodisasi va uning oliy sathi hisoblanadi, shu bilan birga u madaniyat mavjudligining amal qilish shakli hamdir. Lingvokulturologiya esa tilni madaniy qadriyatlar tajassumi sifatida tadqiq etadi”³¹. V.A.Maslovaning, xususan, o‘xshatish – matnlar haqidagi fikri ham e‘tiborga molikdir. Olima o‘xshatishlarning matn yartilishidagi o‘rniga yana to‘xtalib, ular matnda struktur-kompozitsion vazifani bajarishi va matn kogerentligini ta‘minlovchi vosita maqomida bo‘lishini aytadi. Kuzatishlar natijasida aytish mumkinki, o‘xshatish va uning qisqargan shakli bo‘lgan metaforalar matnda muhim kognitiv-semantik ahamiyat kasb etishi bilan birga, til sohiblarining milliy-madaniy tafakkuriga xos jihatlarni ham namoyon etuvchi hodisa bo‘la oladi.

Lingvokulturologiyadagi matn bilan bog‘liq yana bir hodisa bu pretsedent matn masalasidir. Tadqiqotchi O.E.Artemovanning so‘zlari bilan aytganda, pretsedent janrlar madaniy axborotning “akkumulyatori”dir³².

Fikrimizcha, matn-o‘xshatishlar, matn-metaforalar hamda tarkibida pretsedent birliklar, etalonlar, nutqiy etiketlar mavjud bo‘lgan matnlarni o‘rganish muayyan etnosga xos bo‘lgan olamning lisoniy manzarasi ilmiy talqinini yaratishda eng muhim manba hisoblanadi.

Pretsedent birliklar til tizimini tadqiq etishning yetakchi yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan lingvokulturologiyaning asosiy o‘rganish obyektlaridan biri hisoblanadi. Mazkur birliklarga bag‘ishlangan tadqiqotlarda qayd etilishicha, *pretsedent* termini tilshunoslikda birinchi marta Y.N.Karaulov tomonidan rus tilida e‘lon qilingan maqolada qo‘llangan.

---

³¹ Маслова В.А. Лингвокультуроология: Учебное пособие. – М.: Academia, 2001. – С. 5.

³² Артемова О.Е. Лингвокультурная специфика текстов прецедентного жанра “лимерик”: На материале английского языка: Дис... канд. филол. наук. – Уфа: БашГУ, 2004. – С. 24.

Pretsedent nomlarni tadqiq etish o‘zbek lingvomadaniyatiga xos jihatlarni yoritib berishda ham muhim o‘rin tutadi. Fikrimizcha, quyidagilarni aniqlash bu boradagi muhim vazifalardan hisoblanadi:

1. Pretsedent nomlarning qaysi lingvomadaniyatga mansubligi, uning sinxron holati masalasi. Ma’lumki, pretsedent nomlar milliy va universal turlarga bo‘linadi. Hozirgi vaqtda Ayyub, Afrosiyob, Alpomish, Bog‘i Eram, Boychibor, jomi Jam, Iskandar, Ka’ba, Kumush, Otabek, Layli, Majnun, Farhod, Shirin, Tohir, Zuhra, Odam Ato, Momo Havo, Masih, To‘maris, Shiroq, Amir Temur, Hotam, Humo, Usmon, Cho‘lpon kabi o‘zbek va Sharq lingvomadaniyatiga; Gamlet, Gerakl, Ikar, Kolumb, Otello, Yago, Buratino kabi G‘arb lingvomadaniyatiga oid nomlar faol qo‘llanmoqda. Xususan, Mustaqillik davrida ma’naviy qadriyatlarimizni tiklash yo‘lidagi sa’y-harakatlar natijasi o‘laroq o‘zbek tilida To‘maris, Shiroq, Muqanna, Amir Temur, Jaloliddin (Jaloliddin Manguberdi), Boychibor, Humo, Cho‘lpon, Usmon (Usmon Nosir) kabi pretsedent nomlarning qo‘llanish darajasi ortdi. Bu, avvalo, o‘zbek xalqining milliy o‘zligini, istiqlolning ijtimoiy ahamiyatini anglab yetish kabi ijtimoiy-psixologik omillar bilan izohlanadi. Hozirgi globallashuv davrida ommaviy axborot vositalari orqali sport, san’at, siyosat, madaniyatga oid bir qancha nomlar o‘zbeklar orasida ham mashhur bo‘ldiki, ularning nolisoniy omillari, xususan, o‘zbek lingvomadaniyatida tutgan o‘rni alohida yondashuvni taqozo etadi.

2. Pretsedent nomlarning allyuziv nom vazifasida qo‘llanishi. Pretsedent nomlarning funksional turlaridan biri bo‘lgan allyuziv nomlar badiiyatida uslubiy figura sifatida qaralsa, lingvokulturologiyada ular ikki madaniy – semiotik maydonni o‘zaro tutashtiruvchi vosita sifatida e’tirof etiladi. Bunda quyidagi ikki jihat e’tiborga olinmog‘i lozim: a) allyuziv nomlarning adabiy faktga ishora qilishi va b) ularning turli ijtimoiy-tarixiy faktga ishora qilishi. Fikrimizni dalillash maqsadida quyidagi matnlarni keltiramiz:

*Buncha uzun oh tortdingiz, oh Bobur,
Muttahamlar dunyosida, shoh Bobur.
Andijonu Hindu – yetti iqlimda
Topilmadi Sizga bir dodxoh, Bobur.*

(S.Sayyid. “Shoh Bobur”).

Nizomiy bolidan halvo pishurmish,

Navoiy zabt etib turkiy jahonni.

(A.Oripov. “Ozarbayjon”)

Birinchi matndagi *Bobur* allyuziv nomi Sirojiddin Sayyid qalamiga mansub matni besh asr avval yaratilgan matn bilan – Boburning “Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur” deb boshlanuvchi ruboiysi bilan bog‘lashga xizmat qilgan bo‘lsa, ikkinchi matnda *Nizomiy*, *Navoiy* nomlari vositasida Navoiyning turkiy tilda “Xamsa” yaratish tarixiy faktiga ishora qilingan.

3. Pretsedent nomlarning etalon vazifasida kelishi. Pretsedent nomlar ma’lum sifatlarning namunaviy yig‘indisiga ishora qilish xususiyatiga ega bo‘lganligi sababli muayyan lingvomadaniyatda biror tushunchaning ramzi sifatida qo‘llanadi. Aytish joizki, turli matnlarda Hotam, Luqmoni Hakim, Rustam, Majnun, Layli, Ka’ba, Bog‘i Eram, jomi Jam kabi an’anaviy ramziy nomlarni qo‘llash bilan birga Kumush, Jaloliddin, Kolumb, Otello, To‘maris, Barchin kabi nomlarni ham muayyan tushunchaning ramzi sifatida qabul qilish o‘zbek lingvomadaniyatiga xos xususiyatlardan biriga aylandi. Jumladan, bugungi kunda – *Kumush* iboli, andishali o‘zbek ayoli, *Jaloliddin* – jasur vatanparvar, *Kolumb* – kashfiyotchi, Otello – o‘ta rashkchi, *To‘maris* va *Barchin* nomlari esa mard, oriyati baland ayol ramzi sifatida qo‘llanmoqda. Bunday qo‘llanish mazkur pretsedent nomlarning o‘zbek lingvomadaniyatidan etalon sifatida o‘rin olishiga yo‘l ochadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, badiiy matn lingvokulturologik o‘ziga xos ahamiyatga ega bo‘lib, uning emotsional-ekspressivligini, badiiy rang-barangligini ta’minlovchi lingvomadaniy birliklar xalqimizning millat sifatidagi xos qirralarini, madaniy-lisoniy, ijtimoiy-siyosiy idrokini aks ettiruvchi muhim manbalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Артемова О.Е. Лингвокультурная специфика текстов прецедентного жанра “лимерик”: На материале английского языка: Дис... канд. филол. наук. – Уфа: БашГУ, 2004. – С. 24.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Academia, 2001. – С. 5.
3. Нурмонов А. Оврупода умумий ва қиёсий тилшуносликнинг майдонга келиши // Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 23-40; Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – 5-сон. – Б. 3-16.
4. Сабитова З.К. Лингвокультурология: Учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013. – С. 8-9.